

**ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LIV**

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05)

ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

ZBORNIK RADOVA

VIZANTOLOŠKOG INSTITUTA
LIV

Rédacteurs

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

BOJANA KRSMANOVIĆ

Comité de rédaction

*Stanoje Bojanin, Jean-Claude Cheynet (Paris), Evangelos Chrysos (Athènes),
Dejan Dželebdžić, Vujadin Ivanišević, Jovanka Kalić, Sergej Karpov (Moscou),
Predrag Komatina, Bojana Krsmanović, Aleksandar Loma, Ljubomir Maksimović,
Miodrag Marković, Ljubomir Milanović, Bojan Miljković, Srđan Pirivatrić,
Claudia Rapp (Vienne), Peter Schreiner (Munich), Gojko Subotić, Mirjana Živojinović*

Secrétaire de la rédaction

Predrag Komatina

BEOGRAD

2 0 1 7

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05)

ISSN 0584-9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LIV

Уредници

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

БОЈАНА КРСМАНОВИЋ

Редакциони одбор

*Сћаноје Бојанин, Мирјана Живојиновић, Вујадин Иванишевић, Јованка Калић,
Сергеј Карпов (Москва), Предрај Комајина, Бојана Крсмановић, Александар Лома,
Љубомир Максимовић, Миодрај Марковић, Љубомир Милановић, Бојан Миљковић,
Срђан Пиривајрић, Клаудија Рај (Беч), Гојко Субојић, Еванџелос Хрисос (Атина),
Дејан Целебџић, Жан-Клод Шене (Париз), Пејтер Шрајнер (Минхен)*

Секретар редакције

Предрај Комајина

БЕОГРАД

2017

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ,
27. новембра 2017.

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ – TABLE DE MATIÈRES

<i>Svetlana Popović</i> , The Monastery entrance: Adventus and Path to Salvation – – –	7
<i>Свeйлaнa Пoпoвић</i> , Манастирски улаз: адвентус и пут ка спасењу – – – – –	40
<i>Bojana Krsmanović</i> , Castration as a consequence of the strengthening of the dynastic principle – – – – –	41
<i>Бoјaнa Крcмaнoвић</i> , Кaстрaцијa кaо пoслeдицa јaчaњa динaстичкoг пpинципa – – – – –	63
<i>Miloš Cvetković</i> , The Settlement of the Mardaites and their Military-Administrative Position in the <i>Themata</i> of the West: a Chronology – – – – –	65
<i>Милoш Цвeйкoвић</i> , Хрoнoлoгијa нaсeљaвaњa Мaрдaитa и њихoв вoјнo-упрaвни пoлoжaj у зaјaдним тeмaмa – – – – –	84
George C. Maniatis, The organic structure and effectiveness of the Byzantine fiscal system – a critical evaluation – – – – –	87
<i>Џoрџ К. Мaнијaјтис</i> , Oргaнскa стpуктyрa и eфeктивнoст визaнтијскoг фискaлнoг систeмa – кpитичкa oцeнa – – – – –	115
<i>Ђyрa Хaрди</i> , Јeдaн пpилoг питaњу визaнтијскoг нaслeђa нa тлy Oвoстpaнoг Сpeмa (<i>Sirmie Citerioris</i>) – – – – –	117
<i>Ђyрa Хaрди</i> , A contribution to the issue of the Byzantine legacy in the area of Lower Syrmia (<i>Sirmia Citerior</i>) – – – – –	140
<i>Maјa Никoлић</i> , <i>Бoјaнa Пaвлoвић</i> , Сликa Михaилa VIII у делимa истoричaрa eпoхe Пaлeoлoгa – – – – –	143
<i>Maјa Nikolić</i> , <i>Bojana Pavlović</i> , The image of Michael VIII in the historical works of the Palaiologan period – – – – –	180
<i>Милкa Рaдyлoвић</i> , Нaјстaрији српски пpeписи Пpолoшкoг житијa Мaријe Египћaнкe – – – – –	183
<i>Milka Radulović</i> , Synaxarion Vita of Saint Mary of Egypt – the earliest Serbian Manuscript copies – – – – –	196

<i>Милош Живковић</i> , Земаљски и небески Јерусалим у Српској Александриди	197
<i>Miloš Živković</i> , The earthly and the heavenly Jerusalem in the Serbian Alexander Romance	211
<i>Мирјана Живојиновић</i> , <i>Виктор Савић</i> , Збирне хрисовуље краљева Уроша II Милутина и Стефана Душана манастиру Хиландару. Прилог српској дипломатици	213
<i>Mirjana Živojinović</i> , <i>Viktor Savić</i> , Composed chrysoboullai of kings Uroš II Milutin and Stefan Dušan to the Hilandar Monastery. A Contribution to Serbian Diplomacy	249
<i>Таџјана Сџародубцев</i> , О светитељима представљеним на византијској икони Недеље православља у Британском музеју у Лондону	251
<i>Tatjana Starodubcev</i> , On the saints represented in the Byzantine icon of the Triumph of Orthodoxy in the British Museum in London	276
<i>Весна Пено</i> , Двојезични неумски зборници из касног средњег века – нови поглед на познате музичке изворе	279
<i>Vesna Peno</i> , Bilingual neume collections of the late Middle Ages – a new view at the well-known music sources	300
<i>Salvatore Costanza</i> , Trattati metabizantini di magia sulla vita coniugale (ВІЕЕ 223 ff. 84r–85v; 210 ff. 37r–v, 63r–v, 82v)	303
<i>Салвајоре Косџаница</i> , Поствизантијски магијски трактати о брачном животу (ВІЕЕ 223 ff. 84r–85v; 210 ff. 37r–v, 63r–v, 82v)	322

ВЕСНА ПЕНО
Музиколошки институт САНУ
sara.kasiana@gmail.com

ДВОЈЕЗИЧНИ НЕУМСКИ ЗБОРНИЦИ ИЗ КАСНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА – НОВИ ПОГЛЕД НА ПОЗНАТЕ МУЗИЧКЕ ИЗВОРЕ*

О дугорочном процесу византизације српске културе и уметности, који је у склопу сложених политичких односа на почетку XV века интензивован, сведоче сачувани двојезични грчко-словенски музички рукописи. Ови примарни извори у реконструкцији појачке уметности Српске цркве у касном средњем веку, али и византијско-српских музичких веза, недвосмислено потврђују постојање праксе билингвалних богослужења у доба Деспотовине. Задуго уврежени ставови о времену настанка две неумске антологије: Лавра Е 108 и ЕВЕ 928, писарима који су у њиховом састављању узели удела, мелодима и напевима који су се у њима нашли, критички су у овом раду први пут сагледани.

Кључне речи: неумски музички рукописи, ЕВЕ 928, Лавра Е 108, антологија, музички писар, Срби, Грци.

The long-term process of the byzantinization of Serbian culture and art, intensified in the framework of complex political relations at the beginning of the 15th century, is testified, among others, by the preserved bilingual Greek-Slavonic musical manuscripts. As the primary sources in the reconstruction of the Serbian church chanting art in the late Middle Ages, but also the Byzantine-Serbian musical connections, the neum manuscripts unambiguously confirm the existence of the bilingual worship practice at the time of Despotovina Serbia. The long-held views on the dated two neum anthologies from the Great Lavra (E 108) and the National Library of Greece (EVE 928), their scribes, composers and songs in this paper are critically examined for the first time.

Keywords: neum musical manuscripts, EVE 928, Lavra 108, anthology, music scribe, Serbs, Greeks.

* Студија је резултат рада на пројекту Идентитети српске музике од локалних до глобалних оквира: традиције, промене, изазови (бр. 177004), који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

Добро је познато да су византијски утицаји, очигледни у устројству Српске цркве и препознатљиви у највишим донетима српског градитељства и живописа током XIII и XIV столећа, били уграђени у политичку идеологију владара из породице Немањић. Византинизација српске културе и уметности у време краљева Милутина (1282–1321) и Стефана Дечанског (1321–1331), а затим посебно током владавине цара Душана (1331–1355), још је више дошла до изражаја у првим деценијама XV столећа, у којима је пропаст Источног царства постала све извеснија. Суочене с опасношћу од Турака, и Византија и Србија делиле су исту невољу, те су више него икада раније биле упућене једна на другу. Из нових услова произашли су и донекле другачији византијско-српски односи, који нису били својствени ранијим епохама.

Након Маричке и Косовске битке, и касније у раздобљу деспотовине Србије, блискост Јелина и Срба потврђивала се на различитим плановима друштвеног, политичког и културног живота.¹ Поред свих тешкоћа које је крајем XIV и почетком XV столећа имала да преброди, Србија је пружала довољно подстицаја грчким архонтима, уметницима и монасима у продужавању угледа и богатих традиција Византије, изван њених сужених граница. Позната је улога грчке власти у политичком и друштвеном ангажману, чији су поједини представници заузимали високе положаје на двору деспота Стефана Лазаревића (1402–1427), а потом и Ђурђа Бранковића (1427–1456).² Грчки мајстори грађевине, иконописци и фреско-сликари били су ангажовани у изградњи и украшавању последњих великих српских задужбина током прве половине XV века.³ Присуство Грка у близини српских владара Стефана и Ђурђа, који су од ране младости васпитавани на основама ромејске културе, додатно је појачавало и потребу за што је могуће торжественијим богослужењима, попут оних у негдашњој царској престоници.

У писаним историјским сведочанствима нису сачувани описи двојезичних, српско-грчких црквених обреда, али су они несумњиво служени, превасходно у срединама где су придошли Грци били бројни. На двојезичну богослужбену праксу и двојезичну појачку традицију у Србији, у касном средњем веку, упућују сачувани грчки и грчкословенски неумски кодекси. У до сада

¹ *Новаковић*, Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века, 178–279; *Соловьев*, Греческие архонты в сербском царстве XIV в., 275–287; *Мошин*, Византиски утицај у Србији у XIV веку, 147–160; *Ферјанчић*, Византинци у Србији прве половине XIV века, 173–205; *Максимовић*, Византинци у Србији Даниловог времена, 19–28; *Бојдановић*, Српска књижевност после Косова, 128–144.

² *Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама; *Калић*, Срби у позном средњем веку; *Сиремић*, Деспот Ђурај Бранковић и његово доба; *Веселиновић*, Држава српских деспота.

³ У време Српског царства подухвати на пољу архитектуре, монументалног сликарства, иконописа и примењене уметности били су већи него икада раније. Уп. *Бабић-Ђорђевић – Ђурић*, Полет уметности, 144; *Тодић*, Грачаница – сликарство; *исти*, Српско сликарство у доба краља Милутина.

откривеним музичким зборницима⁴ налазе се драгоцени подаци у вези с мелодима српског порекла и њиховим напевима, о активностима грчких музичара међу Србима и српским власницима појачких књига, као и довољно убедљиви показатељи о томе да су их користили како грчки, тако и српски појци.

Међу музичким рукописима који представљају примарне изворе за српску појачку традицију XV и XVI века,⁵ три су појачке књиге са двојезичним химнографским саставима потписаним под неумама. Реч је о зборницима типа музичке антологије, који се данас чувају у Националној библиотеци Грчке (ЕВЕ 928), у манастиру Велика Лавра (Е 108) и рукопису познатијем као Београдска псалтика, који се под сигнатуром 93 водио у фонду Народне библиотеке у Београду и који је приликом бомбардовања 1941. године уништен.⁶ У свом већем делу сва три кодекса су писана на грчком језику. Појачку књигу ЕВЕ 928 одликује значајан број билингвалних химнографских исписа; зборник Велике лавре садржи превасходно целовите записе на српскословенском, а само једна химна има двојезичне текстове паралелно записане у два реда испод нотираниог напева,

⁴ Зaslуге за откриће ових рукописа припадају музиколозима Милошу Велимировићу и Андрији Јаковљевићу. Уп. *Velimirović*, Joakeim Monk of the Harsianites Monastery and Domestikos of Serbia, 451–458; *idem*, Peter Lampadarios and Metropolitan Serafim of Bosnia, 71–88; *idem*, Byzantine Composers in MS Athens 2406, 7–18; *idem*, The Slavic Response to Byzantine Musical Influence, 727–736; *Јаковљевић*, Давид Редестинос и Јован Кукузељ у српскословенским преводима, *Зборник радова Ви-зантијолошкој инститиуији* XII: 179–191; *исџи*, Јован (Јоаким) Харсијанит, монах и доместик Србије, 63–81; *исџи*, Манојло Влатир, доместик Свете Софије, 127–160; *исџи*, *Δύλωστη παλαιουγραφία και μελωδοι υμνοуράφοι του κάδικα των Αθηνών* 928; *исџи*, Cod. Lavra E 108 из XV века као најстарији српско-грчки Антологион са Кукузељевом нотацијом, 133–161; *исџи*, Константин Мосхијан, доместик и лаосинакт, 91–97; исти, Антологија са неумама из доба кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића.

⁵ До сада је регистровано укупно десет музичких рукописа на грчком језику који или садрже напеве именом познатих мелода из касног средњег века, кир Стефана Србина, Николе Србина и Исаије Србина или пак непосредне информације о грчким музичарима који су деловали међу Србима у време Деспотовине. Реч је о следећим кодексима типа антологије: Ивирон 544 (A.D. 1431), Национална библиотека Грчке (ЕВЕ) 2406 (A.D. 1453), Ватопед 1528 (XV век), Манастир Лимонос, Лезбос 258 (A.D. 1527), Централна универзитетска библиотека – Јаши I 26 (A.D. 1545), Путна 56 (XVI век), Путна В 86 (XVI век), Румунска академија наука 283 (XVI век), Црквени музеј – Софија 816 (XVI век), Универзитетска библиотека – Лајпциг Sl. 12 (касни XVI век).

⁶ Прва информација у вези са *Београдском Псалтијом* потекла је од Љубомира Стојановића. Приређујући каталог рукописа Народне библиотеке, он је уз овај кодекс забележио да потиче из XVI века. Уп. *Стојановић*, Каталог Народне библиотеке у Београду, 100–101. Стојановић је на маргини рукописа уочио запис из 1735. године, и у целисти га је објавио. Уп. *исџи*, Стари српски записи и натписи III, 192, бр. 578. На *Псалтију* 93 осврнуо се Светозар Матић, који је први објавио инципите девет песама са српскословенским текстом. Уп. *Матић*, Један споменик старе музичке културе српске, 279. Зaslугом Косте Манојловића овај опсежни кодекс постао је познат научној и широј јавности. Манојловић је, наиме, 1937. године фотографисао дванаест страница јединственог средњовековног музичког споменика. Фотографске плоче се налазе у Народној библиотеци, а фотографије се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности и имају значај оригинала (Архив САНУ VII/433). Непознавање неумске нотације спречило је Манојловића да аутограф доместика Стефана детаљније проучи. Пописао је, међутим, инципите појединих химни и први је истакао чињеницу да рукопис садржи напеве српског мелода Стефана доместика. Уп. *Манојловић К. П.*, О црквеној музици код Срба, 112–126; *исџи*, Звучи земље Рашке, 88–96; *исџи*, За трагом наше старе световне и црквене музичке уметности, 169–171.

док су у београдском рукопису 93 словенске белешке уочене на маргинама, а при крају кодекса испод неума налазили су се и грчки и словенски стихови.

Није утврђено у којој су скрипторији поменуте појачке књиге исписане, ко су били њихови писари и потоњи власници, нити је познато како су доспеле у библиотечке фондове чији су данас саставни део. Увид у палеографске особености доступних зборника ЕВЕ 928 и Лавра Е 108,⁷ као и резултати упоредне анализе садржаја песама и избора композитора који су у насловима мелодија именовани, пружају, међутим, драгоцене податке у разматрању проблема који у постојећим музиколошким студијама нису ни постављени, у вези с додатним аргументима за ставове који су у њима заступани и против њих, као и у вези с питањима на која се у досадашњим истраживањима нису нашли одговори.

Кодиколошке карактеристике двојезичних неумских зборника

На основу, условно речено, спољашњих обележја, димензија, обима, организације нотног и химнографског текста у централном блоку на страни и других кодиколошких параметара, може се констатовати да су антологије ЕВЕ 928 и Лавра Е 108 писане за различиту намену. Ипак, чињеница је и да одређене заједничке особине упућују на то да су се њихови састављачи руководили сличним критеријумима у писарском процесу.

Нити један нити други двојезични кодекс не представљају репрезентативне примерке музичких споменика, налик бројним антологијама насталим по поруцбини у којима су се писари трудили да покажу калиграфску вештину. По броју страна обиман, но по формату мали, рукопис који се данас налази у Националној библиотеци Грчке у Атини⁸ исписао је у целини један писар.⁹ Свој аутограф није конциповао као својеврсни појачки уџбеник, из кога би појци, дакле, учили напеве или који би стајао на певничком пулту пред мањом или већом групом певача. На овај закључак наводе, пре свега, неуобичајено бројне и не увек довољно прегледне маргиналије с неумским исписима, које су накнадно

⁷ Попис инципита песама: *Jakovljević*, Διγλωσση παλαιογραφία και μελωδοί – υμνογράφοι του κώδικα των κώδικα των Αθηνών 928, 103–184; *исти*, Антологија манастира Лавре, 27–50. Овом приликом ћу се задржати превасходно на рукописима ЕВЕ 928 и Лавра Е 108, будући да су то једини извори на којима сам имала прилику да непосредно радим (атински кодекс сам анализирала у Националној библиотеци Грчке, док је факсимил кодекса Лавра Е 108, приложен у публикацији А. Јаковљевића, послужио у недостатку оригиналног извора). Анализу Београдске псалтике 93 извела сам на основу увида у сачуване фотографије неумских фолија и постојеће литературе.

⁸ Димензије књиге су 147x105, а број фолија је 170.

⁹ У објављеним музиколошким радовима посвећеним Антологији ЕВЕ 928 није спроведена детаљна палеографска анализа особености неумског и текстуалног материјала. Ипак, у науци је као званичан став усвојено мишљење Ане Пенингтон да је у састављању кодекса учествовало више писара, међу којима је Исаија Србин заузимао главно место. Уп. *Пенинијон*, Правила изговора литургијског појања у Србији у петнаестом веку, 37; *исти*, A Polychronion in Honour of John Alexander of Moldavia, 91, напомена 3; *Пено*, О Исаији Србину – творцу мелодија Атинског кодекса бр. 928, 263–274.

унете,¹⁰ а које представљају мелодијске варијанте претходно већ забележених напева у централном текстуалном блоку на страницама рукописа.¹¹

Додатни аргумент за изнету тезу пружа садржај текстова и напева који их прате. Очигледно је, такође, и да атински кодекс није састављен да би у првом реду био збирка песама које сваки иоле бољи појац мора знати, а што заправо јесте уобичајено за састав музичких књига типа антологије.¹² Другим речима, ЕВЕ 928 није антологија различитих химнографских жанрова, већ антологија разноврсних мелодијских варијаната које у основи имају неретко исте стихове.

Садржај песама упућује и на констатацију да је кодекс коришћен у манастиру где су свеноћна бденија, у то време већ увелико заживелог јерусалимског типика, била често служена. Највише простора је припало мелодијским варијантама полијелеја,¹³ изабраних празничних псалама, аниксандарија,¹⁴ пасапноарија,¹⁵ Трисвете песме, херувика и причасних, дакле, мелопоетских жанрова који се поју на јутрењу, нарочито у оквиру свеноћне службе – агрипније, за којом следи литургија.¹⁶

Делови службе за циклус Господњих и Богородичиних празника, као и химне за празнике одабраних светих,¹⁷ затим антифони, азматски стихови, кратиме и посебно обимна серија Алилуја мелодија у различитим гласовима, говоре о томе да је корисник неумске књиге био појац у средини у којој је уметност звука била на висини. Од њега се очекивало да сложеним – мелизматичним мелодијама допринесе свечаној атмосфери на дугачким богослужењима, на

¹⁰ Да неумски додаци нису исписани у исто време када и основни текст може се закључити на основу боје мастила у главном блоку и на рубовима листовца.

¹¹ Додатне музиколошке анализе требало би да покажу да ли неумски исписи на маргинама рукописа ЕВЕ 928 представљају својеврсне анализе – тумачења стенографских записа у основном неумском тексту или је напросто реч о другачијим мелодијским варијантама исте песме. У току рада на датом рукопису уочила сам да се у извесним случајевима маргиналије, обично на почетку, подударују с главним неумским текстом, а онда се у наставку упадљиво повећан број интервалских неумских знакова и мелодија, наизглед, проширује. Управо такви примери наводе на помисао да је писар на маргинама бележио мелос, аналитичнији изглед мелодије, за разлику од њеног стенографског записа у главници неумског текста.

¹² На особен карактер садржаја атинског рукописа 928 указао је и *Conomos, Byzantine Trisagia and Cheroubika of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, 53.

¹³ Полијелејни стихови су састављени на основу 134. и 135. псалма. Први је познат по уводном стиху Раби Господи, док се у другом понавља рефрен, тзв. ефимнион: *ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ*, одакле је и потекао назив полијелеј (од честога понављања речи *ἔλεος*, на грчком *πολύ ἔλεος*). Уп. Χαλδαϊάκη, *Ὁ πολλυέλεος στὴν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιία*, 108–115).

¹⁴ Аниксандарија је назив химне која почиње 28. стихом 103. псалма: *Ἀνοιξω τὸ στόμα μου* (Отверзу уста моја). Химна се пева на вечерњој служби.

¹⁵ Ради се о псаламским припевима за стихире на хвалите: *Πάσα πνοή* (Всјакоје диханије).

¹⁶ Детаљан попис инципита видети у: *Jakovljević, Δίγλωσση παλαιογραφία καὶ μελωδοί*, 104–184.

¹⁷ Помињу се светитељи Јован Рилски, Јоаким Осоговски и Прохор Пчињски, Димитрије Солунски, Николај Мириклијски, Јован Златоусти, Василије Велики, Григорије Богослов, Теодосије Велики, Нестор, Игнатије, Авксентије, Евгеније, Мардарије и Орест.

којима је највероватније, судећи по химни Тон деспотин (Τὸν δεσπότην), често присуствовао и надлежни архијереј. Оправдано је претпоставити и да је као појац писар имао потребу да у пракси избегне једноличне мелосе на типиком утврђене стихове које је редовно изводио, па је отуда, када му се год указала прилика бележио, или на основу одређеног предлошка или по слуху, мелодије које је сматрао вредним нотирања.

Најзад, чињеница да су се међу корицама неумске књиге из Националне библиотеке Грчке нашле стихире за Рођење, Ваведење и Успење Пресвете Богородице, као и азматски стихови у којима се Она прославља, наводи на закључак да је манастир чијем је братству писар припадао, био посвећен Богоматери.¹⁸ Због великог броја двојезичних и српскословенских химни у кодексу, на ово мишљење се надовезује и теза о словенском пореклу писара, о чему ће више речи бити у наставку рада.

По димензијама већи и по броју страна знатно краћи од атинског зборника,¹⁹ кодекс Лавра Е 108 је, као што сам претходно указала, и по палеографским карактеристикама, садржају и распореду песама наизглед другачији примерак музичке књиге. Судећи по забележеним песмама и мелодијама, као и начину на које су оне распоређене, он више подсећа на одломак из антологије, него на целовити рукопис ове врсте.²⁰ Имајући у виду структуру већег броја касновизантијских антологија, упутно је рећи да је лавриотски зборник у свом данашњем изгледу само завршни део обимнијег грчког кодекса који је распарчан и који је накнадно неправилно укоричен. Наиме, поједине химне, састављене из већег броја псаламских стихова, нелогично су прекинуте на одређеним листовима, а потом, после извесног броја уметнутих страна, поново настављене.²¹

¹⁸ Д. Стефановић је, имајући у виду стихире за Успење Богородице, први указао на могућност да је састављач ЕВЕ 928 био Исаија Србин, који је био монах у Матејчи, где се поменути празник прославља као храмовна слава. Уп. *Стефановић*, Музички рукописи из четрнаестог и петнаестог века од значаја за историју српског појања, 23.

¹⁹ Димензије су 230x150, број нумерисаних страна је 98. Уп. *Јаковљевић*, Антологија манастира Лавре, 13.

²⁰ Јаковљевић је отишао и корак даље закључивши да рукопис представља компилацију више делова из различитих неумских зборника. На овакво мишљење подстакла га је и недовољно прецизна процена да се у рукопису издваја чак осам, а можда и девет различитих дуктуса, с тим да ниједан није детаљније описао. Први писар је, по његовој процени, писао текстове и нотацију на листовима: 1r–3v, 10v–12v, 14r–16r, 25v–27v, 44r (три последња реда), 44v, 52v, 64v, 93r (без прва три реда), 94v и 98r (последња четири реда); други писар је делимично писао на листовима 4r–5v, 13r–14r (до једанаестог реда текста са неумама), 16v–17v, 24v, 42r–44r и 81r–96v (са изузетком 14 редова текста са нотацијом на 23r); трећи писар: 6r–10r, 18r–25r, 28r–41v, 44r–80v (са изузетком текста и нотације на листовима 52v, 64v, 78r – од половине листа), 78v; четврти писар исписује листове 78r–78v. Три или четири писара исписују последња три реда неума са текстом на листу 80r, затим половину листа 80v, листове 97r–98r (али не крајња четири реда текста са неумама) и почетни стих српскословенског полијелеја Слово благо на листу 40v. Уп. *Јаковљевић*, нав. дело, 14.

²¹ На ову чињеницу Јаковљевић експлицитно не указује, већ само помиње да се српскословенске ознаке свешчица налазе на одређеним листовима, с тим да постоје грешке. Уп. *Јаковљевић*, нав. дело, 13.

Исто тако је посве јасно да је рукопис мењао власнике, иако о томе нема непосредних доказа.²² У различито време²³ и независно један од другог, стране зборника испуњавале су различите руке: вештија – која је у уједначеним облицима прва бележила нотне знакове и грчки текст, и мање вична,²⁴ истовремено и неумском писму и писарском занату уопште – која је допуњавала постојеће напеве углавном мелодијама са српскословенским²⁵ и понекад са грчким језиком у основи.²⁶ Овакву констатацију оправдава чињеница да се исписи са српскословенским и грчким химнама, у којима се неретко појављују ћириличне словне ознаке, налазе искључиво на слободним деловима фолија иза нотираниог грчког текста или на посве ретким неисписаним страницама, превасходно на почетку и на крају рукописа.

У полууставу главног писара, који је највероватније био пореклом Грк, непретенциозно се издвајају одређени словни облици које је могуће доследно пратити кроз цео рукопис.²⁷ На основу једне странице с неумама без текста, може се претпоставити да је прво бележио нотацију, а да је затим уносио текст. У лавриотском кодексу не долазе до изражаја нека посебна калиграфска решења, нема заставица, нити раскошније украшаваних иницијала.²⁸ Писар је испод неума у мелизматичним напевима доследно бележио поновљене слокове, а у случајевима у којима је предвиђено да дужи мелодијски образац буде певан на један вокал, уз словни знак је исписивао продужену црту, како би избегао понављање истог и тиме олакшао праћење неумске линије.²⁹

Густина текстуалног и неумског материјала на страни није увек иста, као што није уједначен ни број редова на страни.³⁰ Почетне мартирије су обично бележене уз иницијале, а наслови у продужетку реда претходне песме, на маргинама или у врху стране. Главни утисак је да писар Антологије није напросто био преписивач који је радио према неком рукописном моделу, континуирано и

²² Још једном напомињем да је анализа спроведена искључиво на основу факсимила који је приложен у књизи Антологија манастира Лавре.

²³ Период у коме су очигледно различити делови рукописа Лавра Е 108 исписани не мора бити нужно велики, будући да је хартија у рукопису према воденим знаковима датована у последњу деценију XIV века. Додатна запажања у вези са датовањем двојезичних антологија изнећу у наставку рада.

²⁴ Исту процену је у вези с умећем писара који је исписивао српскословенске текстове изнео и Томислав Јовановић. Уп. *Јовановић*, Језик српске црквене поезије у рукопису манастира Лавре бр. Е 108, 19.

²⁵ О језичким карактеристикама словенских текстова у Лавра Е 108 видети: нав. дело, 19–24.

²⁶ Главни писар је исписао следеће странице: 4r–9v, 13v–14r, 16v–25r, 28r, 94r; рука другог писара је идентификована на: 1r–3v, 10v–12v, 14r–14v, 25v–27v, 52v, 64v, 93v. Извесне недоумице остале су у вези са ff. 13rv, 15v, 16r, 78rv и 80r (које потичу од истог писара) и 98rv.

²⁷ То је случај са словима *po*, *kci*, *lamda* и др.

²⁸ Писар је иницијале тек повремено богатије украшавао флоралним мотивима.

²⁹ Ово је превасходно уочено у вези са вокалом *a*, који писар бележи с продуженим стаблом.

³⁰ У различитим деловима кодекса број редова осцилира између 16 и 20.

с циљем да од почетка до краја испрати постављене стандарде. Пре би се могло рећи да је неке мелодије преписивао, а неке бележио по слуху, не стижући да испуни све неопходне елементе неумске симиографије, попут ритмичких, агогичких знакова, ознака гласа или мартирија.

На основу избора нотираних химни произлази и закључак да кодекс Лавра Е 108 није, попут атинског кодекса ЕВЕ 928, представљао искључиво појачку књигу с разноврсним мелодијама на исте текстове. Управо супротно, главни писар је неумама бележио напеве различитих химнографских врста и текстова. У обимнијем грчком делу рукописа доминирају химне с псаламским стиховима, у форми полијелеја, шестопсалмија, великог славословља, а значајно место заузимају и калофонични ирмоси који су, готово редовно, праћени дугачким кратимама.³¹ Једино су још забележене пасхалне стихире и литургијске песме: шест причасних и једна херувика, првог гласа, чији је аутор мање познати композитор Агалијан (f. 93r). Карактеристично је и неуобичајено да у рукопису нема ниједне верзије Трисвете песме.

Рука другог писара у лавриотском кодексу, која је исписала поједине грчке и све српскословенске песме, препознатљива је по изузетно крупним словима испод неума и густо исписаним слоговима који су упадљивији од нотираних мелодијских линија. Интересантно је да су напеви које је овај непознати писац оставио претежно силабичне мелодијске структуре, другим речима, мање захтевни за извођење.

Дуктус неискусног писара у Антологији Е 108 делује као записивање на брзину. Очигледно је да није доследно поштовао основна писарска правила у вези с бројем неума у реду, бројем редова на страни и правилним маргинама. За разлику од првог писара, којег одликује извесна слобода иако не и у потпуности уздржани потез пера, други писар ниже слова без било каквог ритма и уједначености. Не поштује цезуре између редова и слова, не везује и не претапа словне облике у једну целину (лигатуру); такође, често изоставља наслове, а неретко и иницијале. Отуда просторни односи на примеру различитих текстуалних целина не одају утисак јасноће и доследности композиције, већ, напротив, делују нецеловито и исхитрено, а све то наглашава и брзопис којим је забележена већина српских стихова у Антологији Лавра Е 108.

Још у студији у којој је прелиминарно изнео резултате свог истраживања на новооткривеном зборнику Манастира Велика лавра, Андрија Јаковљевић је наговестио да је рукопис аутограф извесног Илариона, који је у тајнопису на српскословенском оставио белешку: *Їларіѡ<њ> писа сѣа*.³² Од овог става аутор је

³¹ У попису инципита Јаковљевић је кратиме третирао као засебне композиције, иако се оне врло често појављују као завршни део мелизматичних напева. Самостално компоноване кратиме су на ff. 4r–5r, 39r–40v, 43v–44r, 47v²48v, 50v–52v, 53r–53v.

³² Запис на доњој маргини, на листу 17v; видети: *Јаковљевић*, нав. дело, 25.

у међувремену одустао, указујући да није јасно шта је Иларион могао преписати и да ли је имао удела у исписивању грчких текстова са нотацијом.³³ Облик слова у тајнопису је подударан, међутим, са одговарајућим у српскословенским текстовима, тако да их је највероватније у целини забележио исти писар.³⁴

Језичке карактеристике српскословенских химни одају да писар Иларион, уколико је то уистину било његово име, није био доследан ни по питању правописа.³⁵ Он је додуше без одређених дијалекатских елемената или појава које прате народни језик бележио стихове, али се често колебао у вези с нормама у писању слова јери (обично га меша са и), јата (које замењује са е), слова е у различитим положајима и др. Видљива је тенденција да се у овим исписима приближи српској редакцији – ресавском правопису, премда у томе није био успешан. У сваком случају, и језичке особености указују на већ изнете тезе у погледу другог писара, који тешко да је имао пред собом одговарајући музички рукопис као модел и на основу којег је преписивао по свом избору напева. Пре би се могло рећи да је у грчку неумску књигу до које је дошао, у српској или грчкој средини, забележио песме на језику који му је био матерњи.

*Српскословенске и грчко-српскословенске химне у кодексима
ЕВЕ 928 и Лавра Е 108*

Репертоар српскословенских химни у кодексу ЕВЕ 928 и Лавра Е 108 јесте у целини разнородан, али се с разлогом вреди осврнути на уочене подударности, у првом реду на основу песама из службе Рођења Пресвете Богородице. Стихире: **Ѡ дѡвноѡ чѡдо источник жизни** и **Ѡ дѡвноѡ чѡдо иже Ѡ неплодѡе плод**, обе у првом гласу, нашле су се на страницама и једног и другог кодекса и њихово присуство се свакако мора довести у везу са празником који је био нарочито прослављан у средини из које су писари потицали. Да ли је то био манастир Хиландар или, шире узето, светогорски манастири, у којима се у молитвама непрестано призивало Богородичино присуство, или пак неки манастир у Србији, попут Матејче, за који се везује, по броју напева, у Антологији ЕВЕ 928 најзаступљенији српски мелод Исаија, за сада није могуће дати коначни одговор.

Занимљиво је и да су обојица писара словенског/српског порекла имали крајње специфичне критеријуме којима су се руководили у избору напева са српскословенским стиховима у основи. Лични разлози су, чини се, и овде били пресудни. Поред већ помињаних полијелеја, тежиште су и један и други ставили на псаламске стихове у оквиру тзв. изабраних псалама. У атинском кодексу

³³ Уп. исто, 14. Српскословенски тајнопис је на листу испод грчког текста са неумама.

³⁴ У тајнопису су, између осталих, слова: **а м д**, која су препознатљива на фолијима са српскословенским текстом; слово **а** има продужену црту и полукружић, слово **м** је писано у једном потезу, а слово **д** има продужене цртице, чак и нешто дуже него исти знак у тексту.

³⁵ Видети: *Јовановић*, нав. дело, 19–24.

значајно место имају припеви за веће црквене празнике који иначе не улазе у стандардни образац садржаја антологије. Није типична ни пракса исписивања појединачних музичких примера из различитих жанрова и за различите богослужбене прилике, попут нпр. једног богородичног тропара или једне минејске стихире, што је случај у кодексу Е 108.

За разлику од лавриотске антологије, у којој осим двојезичног богородичног тропара: **Ѓвише пророци** (гр. Ἀνωθεν οἱ προφῆται), који се поје при облачењу архијереја на почетку Литургије, нема других примера песама са двоструким текстом под неумама, атински кодекс 928 обилује химнографским саставима који без изузетка представљају грчки оригинал и српскословенски превод.

Самостално, без паралелног грчког исписа, у Антологији ЕВЕ 928 нашли су се незаобилазни текстуални и мелодијски састави из богослужења за веће црквене празнике: полијелеји, изабрани псаламски припеви и стихире, међу којима су најбројније за Богородичине празнике: Рођење, Ваведење и Успење.³⁶

Примери химни које су у целини на српскословенском, у кодексу Велике лавре припадају различитим химнографским врстама. На почетним страницама зборника убележене су прве три стихире на хвалите за празник Рођења Богородице, а затим се, као што сам већ указала, без унапред осмишљеног правила у бележењу, појављују и друге песме из ове службе: недељни богородичан четвртог гласа, први стих полијелеја Слово благо (пс. 44, 1) у првом гласу, поједини стихови статија, стихови који се поју на читању паримија и др. Посебну драгоценост у зборнику Лавра Е 108 представља неумски запис стихире коју је за службу Св. Сави саставио у четвртом гласу Теодосије Хиландарац. Ова стихира, као и све друге химне у част српских светитеља, касновизантијским неумама бележиће тек музички писмени хиландарски монаси у неумским рукописима XVIII столећа.

Песме са српским текстовима постојале су и у Псалтики 93, а на првом листу ћириличним словима су уз одговарајуће неумске знакове били исписани и њихови грчки називи.³⁷

³⁶ Писар је неумама нотирао и стихире за празник Богојављања, као и за спомен Св. Теодосија.

³⁷ Димитрије Стефановић је погрешно констатовао да је реч о словенским именима неума и да је дати фолио јединствен због превода назива главних знакова симиографије са грчког на словенски. Уп. *Стефановић*, Изгорели неумски рукопис 93, 380.

Табела:

Инципити песама са српскословенским и двојезичним текстуалним предлошком у кодексима Лавра Е 108, ЕВЕ 928 и НББ 93³⁸

Рукопис Инципит	Место у рукопису
Рс Лавра Е 108	
ЄѠ дывное чѠдо источник жизни	1r
ЄѠ дывное чѠдо иже Ѡ неплодѡе плод	1r
Столп цѣломѠдрїа	1v
ПомилѠи ме Боже	10v
Подажд Ѡтешенїе своим рабом	12r
Үм ваперив такоже дѠховнима	14r
Слава во вишних БогѠ	26v
Слово благо	40v
Свыше пророци	44r
Припѣла въ великоу сѠв(отоу) на непорочнахъ: Животе въ гробѣ	78r
Оужасе се земля и сльнце	78r
Сльнце сын правдѣ аще	78r
На парїмїахъ Поимь Господеви	78v
Поите и прѣвѣзносите даворскаа гора свѣтом покрїваше се	78v
ЕВЕ 928	
Раби Господа	36r
Исповедаите се Господеви	56r
а ѡалѡмник въ праздниѣхъ вѠ Вѣскликете богови	64r
Вѣскликете пред царемъ	64r
Въ градѣ господа силъ	64v
...преставлѣшиа се	64v
Любитъ господ врата	65r
Богъ ѡсноваи	65r
Слава ѡцѠ и синѠ и светомѠ дѠхѡу	65v
Прїдѣте вѣси землѣрѡдни вѣспоимъ хрїста бога	66r

³⁸ Инципити су наведени у оригиналу, онако како су их писари забележили у датим кодексима.

Прїдѣте вѣси землѣрѣдни похвалим пресветѣю девѣ	66r
Прѣчистїаа и вѣс чистаа	66v
вѣсесвете николае тепли предстателю	66v
Чиста дево нескврѣнаа отроковице	66v
Православных господ нашихъ	67r
Прїидѣте вѣсечиспен вызовем	67r
Аггелѣ вѣспоите	67r
Поем те благословим те	67v
Придѣте вѣси съ аггелом	67v
Блаженъ мѣж	68r
Прїдѣте вѣси инокомъ лица	72v
Слава И нина	73r
Вѣса прѣмѣдростїю	74r
Благословите господа вѣси раби	74v
Крѣщааетсе христос богъ	77v
Прїдѣте вѣси землѣнородни	77v
Слава ѡцѣ и синѣ и светомѣ доухѡу	78r
Пѣснѣ ти исходнѣю	78r
Поменѣ име пвое	78v
Пѣснѣ ти исходнѣю	78v
Прїидѣте съ аггелѣски	78v
Радѣи се невестѡ	79r
Радѣи се дѣво	79r
Поите Богѣ нашемѣ поите	79r
Прїидѣте съ аггелѣски	79v
Крѣщааетсе христосъ	79v
Прїидѣте	79v
Прїидѣте инокомъ лица	79r
Ѡ прѣсвѣтлы ѡблаче	80r
Ѡ прѣсвѣте николае	80r
Прїидѣте инокомъ лица	80r
Прїдѣте вѣси землѣнородни	80v
Гредѣте вѣси землѣнородни	80v
Прїидѣте вѣси инокомъ лица	80r
Светы Боже	84v
Да ѣмлѣчитѣ вѣсакаа плѣтъ	88r

Хрїотос вѣскрсе из мрѣпвиѣ	114v
Хрїотос вѣскрсе из мрѣпвиѣ	145r
ЄѢ дивное чюдо источникъ жизни	151v
Дивство твоимъ тайнамъ чиста	151v
Твое славетъ ѡспенїе	152r
Дѣнѣс вѣрнїи ληκѣствдїмѣ	152v
Дѣнѣсѣ црѣкви ѡдѣшевлкнннаа	153r
Ты пророкомъ проповѣданїе	153v
Ангелъскїе прѣидѣте	154r
Прѣподобне ѡче вогоносе θεωδοοїе	154r
ЄѢ дивное чѣдо источникъ жизни	156v
ЄѢ дивное чѣдо иже ѡ неплодѣ плод	156v
Столъ цѣломѣдрїа	157r
Богъ Господъ и гависе намъ	157v
Светы Боже	159r
Милостивъ и праведнъ благъ милде	161r
Слава ѡцѣ и синѣ и светомѣ дѣхѣ	162v
Слава ѡцѣ и синѣ и светомѣ дѣхѣ	164v
Радѣ се невесто невестнаа	167v
Прѣблагословенна еси Богородице Дѣво	170r
Сїанїе чюдесъ тако лѣче	170r
Въ црствї помѣни (Блажена)	170r
Рукопис НББ 931 ³⁹	
Моление прими, о васечистаја мати Божија	83
Иже херувими (упоредо са грчкимъ текстом)	86
Что васује течеша, чловече	151–176
Помилуј ме, рече Давид	
Уже не трпљу прочее поношение	
Пречистују матер и деѡу величајем те	
Помилуј ме Боже	
Но, о дево пречистаја моли се прилежно	
Блажен муж иже не идет на советъ нечастивих	
Ниње сили (Νύν αι δύναμις) ⁴⁰	

³⁹ Попис песама на српскоцрквенословенскомъ сачинио је, како је претходно указано, према рукопису Светозар Матић. Уп. *Матић*, нав. дело, 279.

⁴⁰ У случају ове химне, грчки стихови су у прва два реда испод српских, а у наставку је ситуација обрнута; за грчки текст писар је користио светлије мастило.

Композитори у двојезичним рукописима

Евидентно је да су писари двојезичних антологија били упознати са владајућим појачким тенденцијама свог времена, о чему сведочи дугачак списак мелода, од којих је већина стварала током XIV и XV века, а многи су својом активношћу били везани за Велику цркву у Цариграду. Несумњиво је и да су писари имали посебне разлоге да у своје аутографе унесу напеве чији су потписници познати српски средњовековни мелоди Исаија, Стефан и Никола. Они су се, уз друге, мање познате касновизантијске музичаре, о којима у музичкој историографији постоје скромни подаци,⁴¹ нашли поред надалеко чувених композитора – Јована Гликиса,⁴² Јована Кукузеља,⁴³ Јована Кладаса⁴⁴ и Јована Ксенос Корониса.⁴⁵

Назнаке о ауторству појединих касновизантијских музичара у кодексу Лавра Е 108 изискују додатну пажњу будући да се време њиховог деловања не поклапа с проценама о периоду настанка ове драгоцене појачке књиге. То је посебно важно ако се има у виду да је откриће појачке књиге у библиотеци Манастира Лавре окарактерисано као једно од најзначајнијих у српској археографији последњих деценија прошлог века,⁴⁶ управо зато што је с њом померена граница активности двојице српских мелода Стефана и Николе.

Датовања двојезичних, као и грчких рукописа с напевима српских композитора изведена су првенствено уз помоћ анализе водених знакова. Тај, свакако врло поуздан, премда не и једино меродаван метод за утврђивање времена рада на рукопису, показао је да је једино кодекс Велике лавре Е 108 из последње

⁴¹ У Атинској антологији спомињу се монаси Артемије и Евстратије, извесни Григорије, мелод чије је презиме било Анеотис. Видети: ff. 169v; 124r; 11r, 21v, 160r; 164r у рукопису ЕВЕ 928. Уп. *Jakovljević*, *Διγλωσση παλαιογραφία και μελωδοί*, 46, 49, 44. Два мање позната композитора представљена су својим напевима у Лавриотском кодексу: Николаос Кукумас и Теодор Хоматијанос. Упор. Антологија манастира Лавре, 38r, 85; 73r и 96v, 91. Групи мање запажених композитора припадају још и Халивурис (Лавра Е 108, f. 23r; уп. *Σακκελίωνος – Σακκελίωνος*, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνική Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, εν Αθήναις* 1892, 455, 457; *Χατζηγιακούμης*, *Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας* 1453–1832, 387) и Христофорос Мистакон (Лавра Е 108, f. 40v), који је највероватније био доместик Св. Софије у Цариграду и са овом титулом се помиње у ЕВЕ 2458 из 1336. године (Лавра Е 108, f. 94v). У истом рукопису срећемо и Агалианоса, који је у рукопису Лавра Е 108 представљен својом херувиком (f. 93r), а такође га налазимо и у ЕВЕ 928. Плејади касновизантијских композитора припада и Андроник (у Лавра Е 108 на f. 45r; о њему видети: *Velimirović*, *Byzantine Composers in MS Athens* 2406, 15; *Καρά, Ιωάννης* *μαίστωρ ο Κουκουζέλης και η ελοχή του*, 976; *Στάθη*, *Η δεκαεπτασύλλαβος υμνογραφία εν τη βυζαντινή μελοποιία*, 249. Треба указати и то да су имена композитора и у једном и у другом рукопису бележена превасходно у вези с грчким текстовима.

⁴² У кодексу ЕВЕ 928, ff. 83v, 98v, 142v, 165v.

⁴³ Уп. факсимил у *Јаковљевић*, Антологија манастира Лавре, ff. 22r, 38v, 49r, 50v, 56r, 66r, 81r. У кодексу ЕВЕ 928, ff. 12v, 23v, 24v, 26v, 34v, 81r, 83v, 128r, 163r.

⁴⁴ Лавра Е 108, ff. 13r, 17r, 20r, 475r, 59r, 67v, 70v, 72r, 74r, 80r, 81v, 83v, 87r; ЕВЕ 928, ff. 25v, 27rv, 29r, 115v, 128v, 148rv.

⁴⁵ Лавра Е 108, ff. 22r, 23v, 24rv, 42r, 53r, 69v, 86r, 91r; ЕВЕ 928, ff. 13rv, 16v, 17v, 20rv, 21r, 22r, 23r, 24rv, 32v, 34v, 85r, 103v, 104r, 125r, 127v, 128v, 131r, 143r, 161rv, 165v.

⁴⁶ Уп. *Трифуновић*, Уз откриће антологије манастира Лавре, 7–8.

деценије XIV века,⁴⁷ а сви остали зборници исписани су крајем XV или током XVI столећа.⁴⁸ Међутим, увид у напеве, тачније њихове потписнике у лавриотском зборнику, води констатацији да постоји немали јаз који дели период из кога, судећи по воденим знацима, потиче хартија рукописа и раздобље у коме су, сходно постојећим музиколошким сазнањима, били активни поједини композитори чији су напеви у њему заступљени.⁴⁹ Другим речима, хартија овог музичког зборника је знатно старија од композитора чији су напеви на њој неумама забележени.

Превасходно ћу се осврнути на двојицу композитора у појачкој књизи Велике лавре, за које се, након до сада спроведених музиколошких истраживања неумског рукописног наслеђа, поузданије него за остале зна када су и где деловали. Реч је о јеромонаху Герасиму и Јовану Ласкарису.

На основу изузетно обимног рукописног фонда из различитих библиотека у Грчкој, утврђено је да је јеромонах Герасим са Свете Горе, који се у неумским записима помиње још и као Халкиопулос, био пореклом из Солуна и, што је посебно важно, да је био ученик Мануила Хрисафиса.⁵⁰ Време његовог

⁴⁷ Ово датовање је извршио Радоман Станковић, бивши сарадник Археографског одељења Народне библиотеке Србије, на основу водених знакова које је претходно према рукопису Е 108 копирао Андрија Јаковљевић. Уп. *Станковић*, Водени знаци и датирање антологије, 135–137. Сам Станковић је у разговору истакао да није имао прилике да види оригинални рукопис.

⁴⁸ Једино је Елена Тончева изнела мишљење да је ЕВЕ 928 из XIV века. Уп. *исџа*, Нотацији в славјанските рѣкописи до XV в, 110. Анализа водених знакова коју је најпре спровео Н. Вилсон, а потом и А. Јаковљевић, показала је, међутим, да је рукопис писан током треће четвртине XV века. Уп. *Пениниџион*, Правила изговора литургијског појања у Србији у петнаестом веку, 37; *Jakovljević*, Διύλωση παλαιογραφία και μελωδοί, 9. Псалтика 93 није била палеографски проучена пре него што је изгорела у бомбардовању Народне библиотеке Србије, тако да је процена да је настала у првој половини XV века паушална. Мишљење да је рукопис исписан у XVI веку, које су заступали Љ. Стојановић и С. Матић, првобитно је прихватио и Д. Стефановић. Уп. *Стефановић*, Неколико података о грчком утицају на српско црквено појање, 108. Поведен мишљењем С. Душанића да је тешко могуће да су у нашим крајевима после распада српске државе и њене владалачке куће 1459. године, постојали доместици – титула која у рукопису стоји уз име кир Стефана, Стефановић је у својим каснијим написима ревидирао став датујући рукопис НББ 93 у прву половину XV века. Рукописи молдавске појачке школе, који садрже мелодије Стефана Србина, датовани су или у прве деценије XVI века или око средине истог столећа. Уп. *Pennington*, Seven Akolouthiai from Putna, 112–133; *eadem*, Music in Sixteenth-Century Moldavia: New Evidence, 60–62, 72–74.

⁴⁹ На основу обимног рукописног узорка и до сада спроведених музиколошких и кодикошких истраживања неумских зборника, стекао се увид у делатност и опусе великог броја аутора мелодија, нарочито из периода пред пад Цариграда и након тога. За одређене се, штавише, са поузданошћу зна када су и где деловали. Иако се с новим истраживањима, нарочито у недовољно истраженим појачким ризницама, неминовно могу очекивати открића којима се једном постављене теорије модификују или руше, принуђена сам, из посве објективних разлога, да критички приступим „изненађењу” које је српској науци приредио Андрија Јаковљевић, а које су са похвалама прихватили стручњаци који су својим прилозима учествовали у новообјављеној публикацији поводом истог рукописа.

⁵⁰ *Χατζηγιακούμης*, нав. дело, 387–388. О Мануилу Хрисафису, засигурно најзначајнијем композитору у деценијама пре и након пада Цариграда: *Παλαδόπουλος – Κεραμεύς*, Μανουήλ Χρυσάφης λαμπάδαριος του βασιλικού κλήρου, 526–545; *Στάθη*, Μανουήλ Χρυσάφης ο λαμπάδαριος (μέσα 15^{ου} αιώ-νος), 34–36. Вредно је истаћи да се као његов ученик Герасим помиње у многим рукописима (видети

активног деловања пада, дакле, у средину XV века. Обе композиције из кодекса Лавра Е 108 (Μυστικός ει θεοτόκε παράδεισος и Εις μνημόσυνον αίωνιον), запажене су и у другим рукописима уз Герасимово име, као нпр. у матиматарииону стихирара – рукопису Манастира Лимонос 231 (ff. 13v–14r) или у антологији 258 у истој библиотеци (ff. 227v–228v), у којој је и причасна песма приписана Стефану Србину.⁵¹

Андрија Јаковљевић, приређивач фототипског издања кодекса Лавра Е 108, покушао је да постојећа сазнања о јеромонаху Герасиму оспори необразложеном и управо спорном тезом сходно којој се овај мелод смешта у XIV век и доводи у везу с хиландарским музичким рукописом 97, у којем се помиње под именом Паламас.⁵² У поменутом зборнику у насловима две химне стоји напомена да је аутор јеромонах Герасим. Реч је о ирмосу девете песме Μυστικός ει θεοτόκε παράδεισος на јутрењу празника Воздвижење Часног Крста (f. 301v), за коју Јаковљевић каже да је у првом плагалном, а не у четвртом плагалном гласу, као што је случај са истоименом химном у кодексу Лавра Е 108 и у другим грчким рукописима у којима је евидентирана,⁵³ и Ευφραινέσθωσαν οι ουρανοί, четвртог плагалног гласа (f. 352r). У вези с мелодијама које прате одговоре с Канона Евхаристије на Литургији Светог Василија Великог Άγιος κύριος σαβαώθ и Σε υμνοῦμεν (f. 307v) у хиландарској појачкој књизи 97, стоји упутница: песма јеромонаха Герасима Паламе (ποίημα ιερομοναχου γερασμου του παλαμα), што је без додатног оправдања Јаковљевић искористио за закључак да је и претходно поменути мелодије компоновао исти мелод.⁵⁴

нав. дело: Ρсс под бр: 33, ff. 69r; 40, 268r, 70, 176v и др; *Velimirović*, *Byzantine Composers in MS Athens* 2406, 15. Г. Статис је, међутим, очигледно погрешно Халкеопулову делатност везао за XVII век. Уп. *Στάθη*, *Η δεκαπεντασύλλαβος υμνογραφία εν τη βυζαντινή μελοποιία*, 114, 118.

⁵¹ *Χατζηγιακούμης*, нав. дело, 387–388.

⁵² У Инвентару рукописа манастира Хиландара кодекс 97 је, према многољетствијима царевима Манојлу Палеологу (1391–1425) и Јовану Палеологу (1425–1448) и Гаврилу архиепископу целе Тесалије (1391–1425), Јаковљевић датовао у период од 1391. до 1411. Видети *Јаковљевић*, *Инвентар музичких рукописа*, 209. Касније је датовање померио на период од 1397. до 1416, указујући да је Гаврило ступио на архиепископски престо 1387, а не 1391. године. Није, међутим, објаснио зашто је извршио корекцију горње границе настанка рукописа. Уп. *Јаковљевић*, *Антологија манастира Лавре*, 71, напомена 23. У тексту посвећеном Манојлу Влатиру, чија је мелодија заступљена и у рукопису Лавра Е 108, Јаковљевић наводи и Герасима Халкеопула, а не Паламу. Уп. исти, *Манојло Влатир доместик Свете Софије*, 128.

⁵³ А. Јаковљевић погрешно цитира Хаџијакумиса, рекавши да је Герасим Халкеопул преписивач Стихирара 237, који припада рукописној ризници манастира Лимонос на острву Лезбосу. Уп. *Јаковљевић*, *Антологија манастира Лавре*, 59, напомена 5. Чињеница је да је овај кодекс, по наводу Јаковљевића, писан између 1450. и 1500. године, с тим да Хаџијакумис недвосмислено указује да је преписивач непознат. Као могући аутограф Герасима Халкиопула Хаџијакумис, међутим, наводи стихирар 57 из исте манастирске библиотеке, за који је проценио да је настао између 1460. и 1470. године. Уп. *Χατζηγιακούμης*, нав. дело, 25.

⁵⁴ Хаџијакумис у свом списку композитора непосредно пре пада Константинопоља наводи, поред Герасима јеромонаха Халкиопула, још тројицу јеромонаха с истим именом; за једног од њих се зна да је припадао братству манастира Ксантопулон, али ниједан није имао одредницу Паламас. Упор. *Χατζηγιακούμης*, нав. дело, 272–273.

Неутемељене су Јаковљевиће констатације везане и за Јована Ласкариса,⁵⁵ познатог композитора тзв. критске појачке школе, која је дошла до изражаја након пада Цариграда.⁵⁶ У музиколошкој медијевистици је усвојен став да период Ласкарисовог стваралаштва пада у прву половину XV века.⁵⁷ Јаковљевић помиње да су сви рукописи у којима се налазе Ласкарисове мелодије исписани након треће деценије XV столећа, но, ипак, необјективно, позивајући се искључиво на Антологију Велике лавре Е 108, односно на водене знакове у њој, износи као откриће да је она најстарија појачка књига која садржи мелодије овог неоспорно врло значајног представника критске појачке традиције.⁵⁸

Најзад, треба рећи и то да је као додатни аргумент за датовање рукописа Лавра Е 108 Јаковљевићу послужио по смислу недовољно јасан запис,⁵⁹ у којем се спомиње Стефан Лазаревић. Мора се, међутим, имати у виду да је дата напомена убележена након 1402. године, када је српски владар добио титулу деспота:⁶⁰ *βλ(α)γωϷ(ς)ςτβ(ω)μδ. и χρ(и)στωακβωμδ γ(ο)σπ(ο)δι(ν)δ μι δεσποτδ στεφανδ. сл(δ)жъ(ь)бник(ь) г(о)сподства ти игδмен(ь) λῆδιᾱ смѣрноме. Одредбе: благодатив и христољубив, уз Стефаново име, биле су својствене писарима који су за њега*

⁵⁵ У Антологији Е 108 је његова химна на f. 59r – Λόγε πατρός και σμφίεσ πνεύμα. За исту химну Хаџијакумис наводи из другог рукописа уз наслов следећу напомену: та μέν γράμματα του Σηραγαίνου το δε μέλος κυρίου Ιωάννου του λαμπαδαρίου. Уп. *Χατζηγιακούμης*, нав. дело, 333.

⁵⁶ *Παννοπούλου*, Η άνθηση της ψαλτικής τέχνης στην Κρήτη (1556–1669).

⁵⁷ *Velimirović*, Two Composers of Byzantine Music: John Vatatzes and John Laskaris, у: *Aspects of Medieval and Renaissance Music*, New York (1966), 818–831; *Chaldeakes*, A New Reading of John Laskaris's Explanation and Modulation of Musical Art: Towards a Critical Edition of Laskaris's Theoretical Treatise, 55–84 (с новијом литературом о Ласкарису).

⁵⁸ Уп. *Јаковљевић*, Антологија манастира Лавре, 68. Спорне су и многе друге констатације у вези с композиторима из Антологије Е 108. Без објашњења остаје и Јаковљевићево опредељење да међу бројним комозиторима који се у касновизантијској рукописној традицији помињу под презименом Аргиропулос (Мануил, Георгије, Јоанис, Теодор, Теофилакт), две причасне химне (Хвалите Господа) у првом и трећем плагалном гласу (ff. 15v, 95v), уз које, дакле, стоји само поменуто презиме, припише Мануилу. Овај је пак мелод, додаје Јаковљевић, био Ласкарисов ученик, чиме се, уколико се уваже примедбе о периоду његове делатности, додатно продубљује проблем у вези с временом настанка Антологије. Тенденциозност у померању границе делатности музичара очигледна је и у случају Јоасафа ватопедског доместика, како га именује Јаковљевић, који је потписник химне на f. 77r. Као илустрација Јаковљевићевог напора да овог мелода смести у XIV век може да послужи његово неаргументовано објашњење да је рукопис ЕВЕ 2411 у коме се Јоасаф среће из последње четвртине XIV века, иако је притом образложио датовање на основу водених знакова, међу којима је већина карактеристична за последње године, не и деценије XIV века. Уп. исто, 57–58, напомена 1; о рукопису 2411 видети и *Πολύτη – Πολύτη*, Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 1857–2500, 411. Мелодију са инципитом Την Θεοτόκον Μαρίαν πάντες τιμήσωμεν у четвртом плагалном гласу Јаковљевић је уочио и у хиландарском рукопису 97, уз коју стоји Јоасафово име и напомена да је монах и доместик Манастира Ватопеда. Ни ову, нити било коју сличну информацију Хаџијакумис не наводи у вези с истим композитором, за кога, без посебног прецизирања, указује да је деловао пре пада Цариграда. Уп. *Χατζηγιακούμης*, нав. дело, 305–306.

⁵⁹ Запис се, према речима А. Јаковљевића, налази на f. 30r, но он се, нажалост, не види у фототипском делу најновије публикације овог аутора. Видети *Јаковљевић*, Антологија манастира Лавре, факсимил f. 30r.

⁶⁰ Од 1390. до 1402. Стефан је био кнез, а од 1402. до 1427. деспот.

радили.⁶¹ По садржини, наведени запис наликује обрасцу за епистоларно обраћање владару, што је послужило као додатни аргуменат у датовању антологије E 108 у крај последње деценије XIV века.⁶²

Иако је изостало конкретније објашњење зашто се Ђорђе Трифуновић сагласио за датовање рукописа у последњу деценију XIV, евентуално прво десетлеће XV века, може се наслутити да је и он био руковођен чињеницом да је хартија рукописа Лавра E 108 старија од деспотске титуле Стефана Лазаревића. Остаје, међутим, оправдано питање да ли водени знаци, који су у датом случају евидентирани за период од 1395, евентуално 1390. па до 1400. године, могу да буду круцијални доказ за померање границе делатности српских композитора, нарочито ако се има у виду да је од тренутка израде до допремања и коришћења хартије за неумске записе ипак морало да протекне извесно време? Да ли је датовање хартије уједно довољно јак разлог да се делатност грчких композитора, упркос указаним неправилностима, предагује, измести у ранији период? Најзад, да ли белешка која говори о повезаности кир Стефана с истоименим деспотом искључује могућност да је овај мелод могао бити и писар потоњег српског деспота, Ђурђа, па чак и његових синова?⁶³

Док се не одговори на ова, као и многа друга отворена питања у вези с малобројним грчкословенским неумским зборницима касног средњег века, извесно остаје да је реконструкција српске музичке прошлости процес који преваходно изискује акрибичну проверу и непретенциозно тумачење малобројних расположивих музичких извора. Извесно је, такође, да поузданији приступ богослужбеној музици српског средњег века изискује интердисциплинарни захват којим би се до посредних, али често пресудних података могло доћи сагледавањем чврсто испреплетених јелинско-српских веза из доба које ће претходити пропасти Ромејског царства и Српске државе.

⁶¹ О интитулацијама везаним за Стефана Лазаревића у повељама и у деспотовом житију, које је написао Константин Филозоф: *Калић*, Деспот Стефан и Византија, 37–38; *Константин Филозоф*, Житије деспота Стефана Лазаревића, 47, 92–93, 117, 123, 124.

⁶² Трифуновић је указао да је неумска књига можда послужила као дар уз поруку коју је након 1402. неко од српских, можда и грчких монаха требало да упути деспоту Стефану. Исписани редови на рубу маргине нису само проба пера за будуће писмо деспоту него је власник књиге или неко из његовог окружења, у овом случају могао би бити и игуман, забележио заглавље свог обраћања које је тек требало да уследи. Гласник је, дакле, према претпоставци Ђорђа Трифуновића, носио књигу с почетком писма, које представља јемство за преношење поруке, а усмено је саопштавао остатак. Уп. *Трифуновић*, нав. дело, 7–8. Трифуновић је навео и други сличан пример у епистоларној књижевности. Угледни дијак или свештеник Иванко, савременик Стефана Лазаревића, оставио је јасне трагове о упућивању личних порука преко почетака писама исписаних на књизи. Тако се обраћа примаоцу порука преко Братковог минеја и једног патерика из последње четвртине XIII века. Видети: *Трифуновић*, Најстарији српски записи о косовском боју, 12; *Mošin*, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 216–217.

⁶³ Познато је да су ујак Стефан Лазаревић и сестрић Ђурађ Бранковић били вршњаци, те да је и Ђурађев син Гргур, за кога је, како се поуздано зна, доместик Стефан саставио рукопис, рођен 1416. или 1417. и да се као млад ратник истакао већ у походу на Солун 1430, као и у одбрани Смедерева 1439. године, дакле, за живота деспота Стефана.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Неумски рукопис Националне библиотеке Грчке (ЕВЕ 928)

Неумски рукопис Лавра Е 108 (факсимил у: *Јаковљевић А.* Антологија са неумама из доба кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића, Крушевац 2004.)

Литература – Secondary Works

Бабић-Ђорђевић Г. – *Ђурић В.*, Полет уметности, Историја српског народа, књ. II, Београд 1982, 144–191 [*Babić-Dorđević G.* – *Durić V.*, Polet umetnosti, Istorija srpskog naroda, knj. II, Beograd 1982, 144–191].

Бојдановић Д., Српска књижевност после Косова, Историја српског народа, књ. II, Београд 1982, 128–144 [*Bogdanović D.*, Srpska književnost posle Kosova, Istorija srpskog naroda, knj. II, Beograd 1982, 128–144].

Веселиновић А., Држава српских деспота, Београд 1995 [*Veselinović A.*, Država srpskih despota, Beograd 1995].

Јаковљевић А., Давид Редестинос и Јован Кукузељ у српскословенским преводима, Зборник радова Византолошког института XII (1970) 179–191 [*Jakovljević A.*, David Redestinos i Jovan Kukuzelj u srpskoslovenskim prevodima, Recueil de travaux de l'Institut d'études byzantine XII (1970) 179–191]; исти текст у енглеском преводу: David Redestinos, Monk and Musician, edd. E. Wellesz and M. Velimirović, Studies in Eastern Chant, vol. III, London 1973, 91–97.

Исџи, Манојло Влатир, доместик Свете Софије, Хиландарски зборник 6 (1986) 127–160 [*isti*, Manojlo Vlatir, domestik Svete Sofije, Hilendarski zbornik 6 (1986) 127–160].

Исџи, Cod. Lavra E–108 из XV века као најстарији српско-грчки Антологион са Кукузељевом нотацијом, Хиландарски зборник 7 (1989) 133–161 [*isti*, Cod. Lavra E–108 iz XV veka kao najstariji srpsko-grčki Antologion sa Kukuzeljevom notacijom, Hilendarski zbornik 7 (1989) 133–161].

Исџи, Константин Мосхијан, доместик и лаосинакт, Хиландарски зборник 8 (1991) 91–97 [*isti*, Konstantin Mosihajan, domestik i laosinakt, Hilendarski zbornik 8 (1991) 91–97].

Исџи, Антологија са неумама из доба кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића, Крушевац 2004 [*isti*, Antologija sa neumama iz doba kneza Lazara i despota Stefana Lazarevića, Kruševac 2004].

Јовановић Т., Језик српске црквене поезије у рукопису манастира Лавре бр. Е-108, прир. А. *Јаковљевић*, Антологија са неумама из доба кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића, Крушевац 2004, 19–24 [*Jovanović T.*, Jezik srpske crkvene poezije u rukopisu manastira Lavre br. E-108, prir. A. *Jakovljević*, Antologija sa neumama iz doba kneza Lazara i despota Stefana Lazarevića, Kruševac 2004, 135–137].

Калић Ј., Срби у позном средњем веку, Београд 1994 [*Kalić J.*, Srbi u poznom srednjem veku, Beograd 1994].

Максимовић Љ., Византинци у Србији Даниловог времена, Архиепископ Данило II и његово доба, Одељење историјских наука, књ. 17, Научни скупови књ. LVIII, САНУ, Београд 1991, 19–28 [*Maksimović Lj.*, Vizantinci u Srbiji Danilovog vremena, Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba, Odeljenje istorijskih nauka knj. 17, Naučni skupovi knj. LVIII, SANU, Beograd 1991, 19–28].

Манојловић К. П., О црквеној музици код Срба, Весник Српске Цркве XXVII/11–12 (1921) 112–126 [*Manojlović K. P.*, O crkvenoj muzici kod Srba, Vesnik Srpske Crkve XXVII/11–12 (1921) 112–126].

Исџи, Звучи земље Рашке, Звук 3 (1934) 88–96 [*isti*, Zvuci zemlje Raške, Zvuk 3 (1934) 88–96].

Исџи, За трагом наше старе световне и црквене музичке уметности, Гласник Српске православне цркве XXVII/9 (1946) 169–171 [*isti*, Za tragom naše stare svetovne i crkvene muzičke umetnosti, Glasnik Srpske pravoslavne crkve XXVII/9 (1946) 169–171].

Марковић В., Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Сремски Карловци 1920 [*Marković V.*, Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjoveknoj Srbiji, Sremski Karlovci 1920].

- Матић С.*, Један споменик старе музичке културе српске, Музички гласник V/10 (1932) 277–280 [Matić S., Jedan spomenik stare muzičke kulture srpske, Muzički glasnik V/10 (1932) 277–280].
- Мошин В.*, Византиски утицај у Србији у XIV веку, Југословенски историјски часопис 3 (1937) 147–160 [Mošin V., Vizantiski uticaj u Srbiji u XIV veku, Jugoslovenski istorijski časopis 3 (1937) 147–160].
- Новаковић С.*, Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века, Глас САНУ 78 (1908) 178–279. [Novaković S., Vizantijski činovi i titule u srpskim zemljama XI–XV veka, Glas SANU 78 (1908) 178–279]
- Павловић Л.*, Култови лица код Срба и Македонаца, Смедерево 1965 [Pavlović L., Kultovi lica kod Srba i Makedonaca, Smederevo 1965].
- Пенинџион А. Е.*, Правила изговора литургијског појања у Србији у петнаестом веку, прир. Д. *Стефановић*, Стара српска музика – Примери црквених песама из XV века, Београд 1975, 35–49 [исти текст у енглеском преводу: Pennington A. E., The Pronunciation Norm of Liturgical Singing in Fifteenth Century Serbia, prep. by D. Stefanović, Old Serbian Music – Examples of 15th Century Chant, Belgrade 1975, 189–202].
- Пено В.*, О Исаји Србину – творцу мелодија Атинског кодекса бр. 928, ed. M. Pischloeger, Theorie und Geschichte der Monodie Festschrift für Bozhidar Karastoyanov Anlässlich seines 70. Geburtstags, Wien 2010, 263–274 [O Isaiji Srbinu – tvorcu melodija Atinskog kodeksa br. 928, ed. M. Pischloeger, Theorie und Geschichte der Monodie Festschrift für Bozhidar Karastoyanov Anlässlich seines 70. Geburtstags, Wien 2010, 263–274].
- Соловьев А. В.*, Греческие архонты в сербском царстве XIV в., Byzantinoslavica II/2 (1930) 275–287 [Solovjev A. V., Grečeskie arhonti v serbskom carstve XIV v., Byzantinoslavica II/2 (1930) 275–287].
- Спремић М.*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994 [Spremić M., Despot Đurađ Branković i njegovo doba, Beograd 1994].
- Станковић Р.*, Водени знаци и датирање антологије, прир. А. *Јаковљевић*, Антологија са неумама из доба кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића, Крушевац 2004, 135–137 [Stanković R., Vodeni znaci i datiranje antologije, prir. A. Jakovljević, Antologija sa neumama iz doba kneza Lazara i despota Stefana Lazarevića, Kruševac 2004, 135–137].
- Стефановић Д.*, Неколико података о грчком утицају на српско црквено појање, Богословље V/XX (1961) 107–111 + сл. 2 [Stefanović D., Nekoliko podataka o grčkom uticaju na srpsko crkveno pojanje, Bogoslovlje V/XX (1961) 107–111 + sl. 2].
- Исџи*, Изгорели неумски рукопис бр. 93 Београдске Народне библиотеке – једини познати музички споменик из српског средњег века, Библиотекар XIII/5 (1961) 379–384 + сл. 12 [Stefanović D., Izgoreli neumski rukopis br. 93 Beogradske Narodne biblioteke – jedini poznati muzički spomenik iz srpskog srednjeg veka, Bibliotekar XIII/5 (1961) 379–384 + sl. 12].
- Исџи*, Музички рукописи из четрнаестог и петнаестог века од значаја за историју српског појања, прир. Д. *Стефановић*, Стара српска музика – Примери црквених песама из XV века, Београд 1975, 17–25 [исти текст у енглеском преводу: Stefanović D., Music Manuscripts from the Fourteenth and Fifteenth Centuries of Importance for the History of Serbian Chant, prep. by D. Stefanović, Old Serbian Music – Examples of 15th Century Chant, Belgrade 1975, 171–179].
- Стојановић Љ.*, Каталог Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и старе штампане књиге, Београд 1903 [Stojanović Lj., Katalog Narodne biblioteke u Beogradu. IV. Rukopisi i stare štampane knjige, Beograd 1903].
- Исџи*, Стари српски записи и натписи III, Београд 1905 [isti, Stari srpski zapisi i natpisi, Beograd 1905].
- Тодић Б.*, Грачаница – сликарство, Београд – Приштина 1988 [Todić B., Gračanica – slikarstvo, Beograd – Priština 1988].
- Исџи*, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998 [isti, Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina, Beograd 1998].
- Тончева Е.*, Нотации в славянските ръкописи до XV в, Славянска палеография и дипломатика 2, София 1985.
- Трифунковић Ђ.*, Уз откриће антологије манастира Лавре, прир. А. *Јаковљевић*, Антологија са неумама из доба кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића, Крушевац 2004, 7–12.

- Ферјанчић Б.*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960 [*Ferjančić B.*, Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama, Beograd 1960].
- Ферјанчић Б.*, Византинци у Србији прве половине XIV века, Зборник радова Византолошког института 26 (1987) 173–215 [*Ferjančić B.*, Vizantinci u Srbiji prve polovine XIV veka, Recuil de travaux de l'Institut d'études byzantine 26 (1987) 173–215].
- Chaldeakes A.*, A New Reading of John Laskaris's Explanation and Modulation of Musical Art: Towards a Critical Edition of Laskaris's Theoretical Treatise, edd. V. S. *Peno* and I. *Moody*, Aspects of Christian Culture in Byzantium and Eastern Christianity. Word, Sound and Iage in the Context of Liturgical and Christian Symbolism, Belgrade 2017, 55–84.
- Conomos D.*, Byzantine Trisagia and Cheroubika of the Fourteenth and Fifteenth Centuries, Thessaloniki 1974.
- Jakovljević A.*, Ioannes Harsianites, domestikos Serbias, Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas, Wiesbaden (1977), 261–272; исти текст у српском преводу: Јован (Јоаким) Харсијанит, монах и доместик Србије, Археογραφски прилози 4 (1982) 63–81 [*Jovan (Jakim) Harsijanit, monah i domestik Srbije, Arheografski prilozii 4 (1982) 63–81*].
- Isti*, Δίγλωσση παλαιογραφία και μελωδοί – υμνογράφοι του κώδικα των κώδικα των Αθηνών 928, Λευκωσία 1988.
- Mošin V. A.*, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, Zagreb 1952.
- Pennington A. E.*, A Polychronion in Honour of John Alexander of Moldavia, Slavonic and East European Review L 118 (1972), 90–99 (исти текст ed. T. *Moisescu*, Music in medieval Moldavia, Bucharest 1985, 200–219).
- Eadem*, Seven Akolouthiai from Putna, edd. E. *Wellesz* and M. *Velimirović*, Studies in Eastern Chant, vol. IV, Crestwood 1979, 112–133 (исти текст ed. T. *Moisescu*, Music in medieval Moldavia, Bucharest 1985, 10–57).
- Eadem*, Music in Sixteenth–Century Moldavia: New Evidence, ed. T. *Moisescu*, Music in medieval Moldavia, Bucharest 1985, 58–98. (исти текст претходно објављен: Oxfrod Slavonic Papers (New Series) VI (1974) 92–112).
- Velimirović M.*, Joakeim Monk of the Harsianites Monastery and Domestikos of Serbia, Зборник радова Византолошког института XVIII/2 (1964a) 451–458 Recuil de travaux de l'Institut d'études byzantine; српски превод истог текста, с измењеним насловом и различитим музичким примером: Јоаким монах и доместик Србије, Звук 62 (1964) 150–156.
- Idem*, Two Composers of Byzantine Music: John Vatatzes and John Laskaris, Aspects of Medieval and Renaissance Music, New York 1966, 818–831.
- Idem – Stefanović D.*, Peter Lampadarios and Metropolitan Serafim of Bosnia, edd. E. *Wellesz* and M. *Velimirović*, Studies in Eastern Chant, vol. I, London 1966, 71–88.
- Idem*, Byzantine Composers in MS Athens 2406, ed. J. *Westrup*, Essays Presented to Egon Wellesz, Oxford 1966, 7–18.
- Παννοπούλου Ε. Στ.*, Η άνθηση της ψαλτικής τέχνης στην Κρήτη (1556–1669), Αθήνα 2004.
- Καρά Σ.*, Ιωάννης μαίστωρ ο Κουκουζέλης και η εποχή του, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes 1976, 973–984.
- Παπαδόπουλος – Κεραμεύς Α.*, Μανουήλ Χρυσάφης λαμπαδάριος του βασιλικού κλήρου, Византијскай Временникъ 8 (1901) 526–545.
- Πολύτη Λ. – Πολύτη Μ. Λ.*, Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 1857–2500, Αθήναι 1991.
- Σακκελίωνος Ιωάννου – Σακκελίωνος Αλκιωιάδου Ι.*, Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνική Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, εν Αθήναις 1892.
- Στάθη Γ. Θ.*, Η δεκαπεντασύλλαβος υμνογραφία εν τη βυζαντινή μελοποιία, Αθήναι 1977.
- Idem*, Μανουήλ Χρυσάφης ο λαμπαδάριος (μέσα 15^{ου} αιώνας), Βυζαντινοί μελουργοί, Αθήνα 1994–1995, 34–43.
- Χαλδαϊάκη Α. Γ.*, Ο πολλυέλεος στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή μελοποιία, Αθήνα 2003.
- Χατζηγιακούμης Μ. Κ.*, Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453–1832), Αθήνα 1975.

Vesna Peno

Institute of Musicology of the SASA

sara.kasiana@gmail.com

BILINGUAL NEUME COLLECTIONS OF THE LATE MIDDLE AGES –
A NEW VIEW AT THE WELL-KNOWN MUSIC SOURCES

Preserved Greek and Greek-Slavonic music manuscripts in different libraries refer to the bilingual liturgical practice in the Serbian Church during the late 14th and 15th centuries. In the so far discovered music collections, one could find valuable data regarding Isaija, Stefan and Nikola – three by name known Serbian church composers and their melodies, about the activities of Greek musicians among Serbs and Serbian owners of music books, as well as convincing indicators of how neum codices were used both by Greek and Serbian chanters. Among the musical manuscripts that represent the primary sources for the medieval Serbian chanting tradition, there are three books with bilingual liturgical hymns. It is about collections of type of musical anthology, which are preserved today in the National Library of Greece (EBE 928), in Great Lavra Monastery (E 108); the third manuscript, known as Belgrade Psaltika No. 93, belonged to the National Library in Belgrade and was destroyed in the 1941 German bombing. It is not yet possible to claim in which scriptoria the aforementioned chanting books were written, who were their scribes and owners, nor it is known how they became an integral part of the nowadays library funds. The new paleographic and codicological analysis of the manuscripts EVE 928 and Lavra E 108, a comparison of the contents of songs, an insight into the list of composers who are mentioned in the titles of the melodies provide valuable data in clarifying unresolved issues in the existing musicological literature, as well as in denying certain generally accepted attitudes. Based on the external features, dimensions, circumference, organization of the notated melodies and the hymnographic texts in the central block on the page and other codicological parameters, it was concluded that the anthologies EBE 928 and Lavra E 108 were written for different purposes. Their common characteristics suggest that the scribes have been guided by similar criteria in drafting the codex. Neither one, nor the other codex, represents a representative exemplar of the written music tradition of the late middle ages. Manuscript EBE 928, small in its format and extensive by the number of pages, was written in its entirety by one scribe. He did not organize his autograph as a chanting textbook with various songs. In favor of this conclusion serve numerous neum records on margins which represent variants of the basic melodies written in the central text block of the manuscript. In other words, the EVE 928 is not an anthology of various hymnographic genres, but an anthology of various melodic variants of concrete hymns. The Lavra Codex E 108 resembles a part from music anthology rather than a complete manuscript of this kind. On the basis of the phototypes of the manuscripts published by Andrija Jakovljević it is possible to conclude that in its present appearance this chanting book represents the final part of the larger Greek manuscript. At some point it was splitted into smaller parts and then again incorrectly connected. It is certain that there were two scribes of bilingual

Lavra anthology and that they both were familiar with the current chanting tendencies of their time. This is evidenced by the long list of composers of the 14th and 15th centuries, many of which were related to the Great Church in Constantinople, whose melodies were written down. The fact that the said manuscript contains the melodies of two musicians of the 15th century, John Laskaris and hieromonk Gerasim, disciple of well known composer and theoretician Manouel Chrisaphes, deny the statement of Andrija Jakovljević that the manuscript E 108 was written at the end of the 14th century. By this claiming, Jakovljević, without solid arguments, concluded as well that two of three Medieval Serbian composers – Stefan and Nikola (whose melodies are present in the manuscript), were active not during the mid of the 15th century, as it was thought, but during the last decade of the 14th century. A critical review of attitudes related to the oldness of the chanting book from the library of the Lavra Monastery, whose discovery, by the way, was characterized as one of the most significant in Serbian archaeography of the last decades of the 20th century, confirmed that the reconstruction of the Serbian music past is a process that requires a precise and impartial check of all elements and an unpretentious interpretation of rare available musical sources as a whole. It was also assessed that reliable access in the discovering the Medieval Serbian church chanting tradition requires an interdisciplinary view of the Byzantine-Serbian connections in the time just before the twilight of the Roman Empire and the Serbian state.

Зборник радова Византолошког института 54 (2017)

Издаје

Византолошки институт САНУ
Београд, Кнез Михаилова 35
inst.byz@vi.sanu.ac.rs
www.byzinst-sasa.rs
faks: +381 11 32 88 441
tel.: +381 11 26 37 095

Редакциони одбор

Стијаноје Бојанин (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд),
Мирјана Живојиновић (Српска академија наука и уметности, Београд), *Вујадин Иванишевић*
(Археолошки институт, Београд), *Јованка Калић* (Српска академија наука и уметности, Београд),
Сергеј Карпов (Московский государственный университет, Москва), *Предрај Комашина*
(Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Бојана Крсмановић*
(Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Александар Лома*
(Универзитет у Београду – Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности,
Београд), *Љубомир Максимовић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет / Српска
академија наука и уметности, Београд), *Миодрај Марковић* (Универзитет у Београду –
Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности, Београд), *Љубомир Милановић*
(Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Бојан Миљковић*
(Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Срђан Пиривајрић*
(Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Клаудија Рај* (Institut
für Byzantinistik und Neogräzistik, Universität Wien, Беч), *Тојко Субојић* (Српска академија
наука и уметности, Београд), *Еванџелос Хрисос* (Professor emeritus, Атина), *Дејан Целебџић*
(Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд), *Жан-Клод Шене*
(Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Париз), *Пејтер Шрајнер* (Professor
Emeritus, Минхен)

Лектура

мр Александра Антић

Коректура

Ратка Павловић, Мира Зебић

Компјутерска обрада илустрација за шtamпу

Бранислав Фотић, Тијана Динић

Корице

Драгомир Тодоровић

Класификаџор

Славица Мереник

Компјутерска припрема за шtamпу

Бранислав Фотић, Тијана Динић

Шtamпа

Viograf Comp,

Атанасија Пуље 22, Београд

Тираж

300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93

ЗБОРНИК радова Византолошког института САНУ = Zbornik radova
de l'Institute d'Études Byzantines. – Књ. 1 (1952)–. – Београд :
Византолошки
институт САНУ, 1952–. – 24 cm

Годишње

ISSN 0584-9888 = Зборник радова Византолошког института
COBISS.SR-ID 28356615